

Ban Khuen-Hedervary (1883.-1903.)

Begić, Ana

Undergraduate thesis / Završni rad

2017

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:977345>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-09-05**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

zir.nsk.hr

DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJI

Sveučilište u Zadru

Odjel za povijest
Preddiplomski sveučilišni studij povijesti (dvopredmetni)

Ana Begić

Ban Khuen-Héderváry (1883. – 1903.)

Završni rad

Zadar, 2017.

Sveučilište u Zadru

Odjel za povijest

Preddiplomski sveučilišni studij povijesti (dvopredmetni)

Ban Khuen-Héderváry (1883. – 1903.)

Završni rad

Student/ica:

Ana Begić

Mentor/ica:

Izv. prof. dr. sc. Ante Bralić

Zadar, 2017.

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Ana Begić**, ovime izjavljujem da je moj **završni** rad pod naslovom „**Ban Khuen-Héderváry (1883. – 1903.)**“ rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 31. ožujak 2017.

Sadržaj

1. Uvod.....	5
2. Hrvatska prije početka banovanja grofa Khuena-Héderváryja.....	6
2.1. Pitanje srpske crkveno-školske autonomije	7
2.2. Provladina struja srpskih saborskih zastupnika	7
2.2.1. Odnos s hrvatskom oporbom	8
2.3. Vlada bana Ladislava Pejačevića	9
2.3.1. Nemiri u Banskoj Hrvatskoj	10
2.3.2. Dolazak bana Khuena na vlast	10
3. Zakonodavne reforme	12
3.1. Izborni zakon u svrhu stvaranja srpsko-hrvatskih sukoba.....	13
3.2. Srbi kao "jezičac na vagi"	14
3.2.1. Srpski klub.....	15
3.2.2. Ekonomski uzlet Srba u Hrvatskoj	16
4. Hrvatska politička oporba.....	18
4.1. Stranka prava	18
4.2. Posljedice studentskih nemira 1895. godine.....	21
4.3. Protumađarski nemiri 1903. godine i odlazak bana Khuena	22
5. Zaključak	24
6. Sažetak.....	25
7. Summary	26
8. Literatura	27

1. Uvod

Grof Károly Khuen-Héderváry u hrvatskoj je historiografiji ostao zapamćen kao jedan od najomraženijih političara u hrvatskoj povijesti. Razdoblje njegova mandata kao bana Trojedne Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, kolokvijalno nazvano „khuenovština“, trajalo je dva desetljeća (1883. – 1903.). Taj pojam označava autokratsku vladavinu koja je, po ustaljenom mišljenju, u Hrvatsku namjerno što sporije uvodila gospodarske i kulturne modernizacijske tekovine.¹ Uživajući potporu najviših krugova Austro-Ugarske Monarhije, grof Khuen-Héderváry (1849. – 1918.) je na bansku stolicu postavljen isključivo kako bi „pacificirao“ Bansku Hrvatsku u trenutku velikih nemira koji su izbili kao reakcija na sustavno mađarsko kršenje hrvatskih ustavnih prava zajamčenih Hrvatsko-ugarskom nagodbom. Premda je njegov dolazak prividno smanjio prijašnje napetosti, nepovjerenje javnosti, a poglavito hrvatske političke oporbe nije jenjavalo. Istinitost tih osjećaja su potvrdili banovi daljnji zakonodavni potezi koji, bez sumnje, nisu bili usmjereni ka stabilizaciji i napretku Hrvatske. Njegov način upravljanja je karakterističan po snažnom onemogućavanju oporbe udarom na slobodu izražavanja. Sustavna represija režima pratila je nepoštene izbore provođene prema novom izbornom redu kojim je manipuliran broj izbornih kotareva prema nacionalnom sastavu stanovništva što je dovelo je do promjene političke karte na štetu hrvatske oporbe, a u korist srpske nacionalne manjine. Upravo je taj odnos prema Srbima jedno od glavnih obilježja njegove vladavine, a fenomen saborskih zastupnika srpske manjine podržavatelja režima se u historiografiji ustalio pod nazivom "Khuenovi Srbi". Glavni cilj politike favoriziranja Srba u Trojednici je bilo poticanje međunacionalnih sukoba koji bi vodili sprječavanju otpora prema državnoj politici Monarhije. Usprkos negativnoj percepciji koju sve do sada ima, u njegovo vrijeme je ipak došlo do značajnog kulturnog razvitka Hrvatske. U prvom redu, tu spada gradnja mnogih škola, sakralnih objekata i kulturnih ustanova koju je realizirao uz pomoć Izidora Kršnjavog, predstojnika Odjela za bogoštovlje i nastavu. Najznačajnija od svih je svakako zgrada Hrvatskog narodnog kazališta iz 1895. na čije je svečano otvorenje, obilježeno poznatim studentskim prosvjedom, u Zagreb došao i sam car i kralj Franjo Josip I. U ovom radu ćemo dati pregled banove političke djelatnosti te razmotriti kojim je sve načinima pokušao suzbiti rastuće nezadovoljstvo Hrvata postojećim stanjem u Monarhiji te kakve je posljedice na Hrvatsku ostavila njegova vladavina.

¹ S. Matković, 2003, str. 37.

2. Hrvatska prije početka banovanja grofa Khuena-Héderváryja

Hrvatska se od 1868. nalazi u sklopu Austro-Ugarske Monarhije nastale reorganizacijom Habsburške Monarhije nakon poraza u sukobu s Pruskom 1866. Austro-ugarska nagodba iz 1867. (*Ausgleich*), sporazum mađarske i austro-njemačke aristokracije na čelu s carem, je uspostavio realnu uniju između Kraljevine Ugarske i Austrijskog Carstva. Oba dijela su imala svoje zakone i ustanove, dok su zajednička bila samo tijela za obranu, financije i djelomično vanjske poslove. Nagodba je predstavljala pobjedu mađarskog nacionalizma koji je, u biti, pogoršao nacionalni problem u Monarhiji općenito. Novoustrojeni model dualizma služio za isticanje privilegiranog položaja Nijemaca i Mađara, dok je ostalima – poglavito u ugarskoj polovici Monarhije – ista prava nijekao. U okviru dualističkog ustroja vlasti uređeni su odnosi Ugarske s Hrvatskom. Nakon neuspjelih pokušaja dogovora hrvatskih i ugarskih regnikolarnih deputacija, prilikom sklapanja Hrvatsko-ugarske nagodbe 1868. godine morao je intervenirati sam Franjo Josip I. Mađari su se potom odrekli zahtjeva za potpunom likvidacijom hrvatske autonomije i dopustili joj onu pokrajinsku, dok su Hrvati odustali od zahtjeva za državnom autonomijom. Kraljevine Hrvatska i Slavonija su priznate kao "politička narodnost". Nagodba je, međutim, samo trebala osigurati mađarsku premoć izvan uže Ugarske te otvoriti vrata mađarizaciji cijelog njenog povijesnog prostora.² Iako je Nagodbom imala autonomiju u unutrašnjoj upravi, pravosuđu, nastavi i bogoštovlju, a hrvatski jezik priznat kao službeni na vlastitomu teritoriju, Hrvatska u zajednici s Mađarskom nije imala stvarnu političku niti državnu individualnost, a njezin napredak je kočila nagodbom ozakonjena financijska nesamostalnost.

Mađari se od učvršćenja dualizma sukobljavaju s ostalim entitetima u višenacionalnoj državi. Najopasniji protivnik im je teritorijalno integrirana Trojedna Kraljevina, ne samo zbog svog nastojanja da se njezina autonomija s određenim elementima državnosti proširi u državnu autonomiju na temelju njenog povijesnog i prirodnog prava, nego i zbog mogućnosti da postane središte južnoslavenskog okupljanja. Stoga je učvršćena upravna razdvojenost hrvatskog i srpskog stanovništva u Monarhiji. Ono je obuhvaćeno sa sedam različitih teritorijalno-upravnih jedinica: uža Ugarska, banatska Vojna krajina, Hrvatska i Slavonija, hrvatsko-slavonska Vojna krajina, Dalmacija, Istra i Rijeka.

² N. Rumenjak, 2005., str. 13-14.

2.1. Pitanje srpske crkveno-školske autonomije

Povlastice dobivene Nagodbom određuju odnos hrvatskih političkih elita prema srpskoj crkveno-školskoj autonomiji koju je 1868. sankcionirao Ugarski sabor, a kojom su u poslovima škole, crkve i narodno-crkvenih fondova u Karlovačkoj mitropoliji na području Ugarske obuhvaćeni svi pravoslavni vjernici pod ingerencijom Srpske pravoslavne crkve.³ Cilj carske istočne politike je bilo učvršćenje austrougarskog utjecaja na Balkanu uklanjanjem pravoslavne crkve kao činitelja svesrpske nacionalne integracije oko Srbije. Prema tom planu, Karlovačka mitropolija sa srijemskokarlovačkim patrijarhom na čelu je trebala biti središte svih pravoslavaca Srbije i cijele Monarhije. Zakon donesen neposredno prije Nagodbe 1868. suprotstavlja srpsku autonomiju hrvatskoj nagodbenoj jer su se njene ovlasti direktno kosile s onima banske vlade u prosvjeti i bogoštovlju. Banska vlada u Zagrebu je imala ingerenciju nad dotičnim poslovima jer se Karlovačka mitropolija teritorijalno preklapala sa hrvatskim državnim područjem. Srpski političari ustraju u svojem naumu za potpunom slobodom crkveno-školske autonomije što ih dovodi do sukobljavanja sa hrvatskim političarima u Saboru. Naposljetku postaju lakom metom za bana Khuena koji ih prokušanom metodom politike *divide et impera* dovodi pod svoje okrilje i koristi za potiranje hrvatske autonomije.

2.2. Provladina struja srpskih saborskih zastupnika

Politički predstavnici Srba, nacionalne manjine koja je uglavnom nastanjivala bivše krajiško područje, su se u Hrvatskom saboru dijelili na oporbu koja je djelovala u Samostalnoj srpskoj stranci te provladinu struju koja je bila dio Narodne stranke. Nakon revizije nagodbe pod banom Ivanom Mažuranićem 1873. većina političkih predstavnika Srba u Hrvatskoj se opredijelila za bansku vladu. Neki političari nastavljaju tradiciju suradnje, dok oni oporbeni poput Jovana Subotića ne prihvaćaju revidiranu Nagodbu jer ne žele napustiti oporbeni Bečkerečki program južnougarskih Srba iz 1869. koji je tražio državnu samostalnost i teritorijalnu cjelokupnost Trojedne Kraljevine u interesu ne samo hrvatske državnosti, već "srpsko-hrvatskog" naroda.⁴

Prva veća hrvatsko-srpska neslaganja, odnosno kolizija interesa elita hrvatske nagodbene autonomije te srpske crkveno-školske autonomije su počela prilikom reforme školstva 1874. Vlada "bana pučanina" Ivana Mažuranića (1873. – 1880.), obilježena zakonodavnom djelatnošću u duhu modernizacijskih mjera,

³ N. Rumenjak, 2005, str. 19.

⁴ Isto, str. 140.

nadvisila je sve buduće do raspada Monarhije. Osim preustroja uprave, njenog odvajanja od sudstva te neovisnosti sudaca, donesen je zakon o kaznenom postupku kojim se pojednostavio istražni postupak i skratio istražni zatvor u korist "osobne slobode" te se ukinula tjelesna kazna i okovi. Dato je i aktivno pravo glasa ženama na izborima za Gradska vijeća. Khuen je to aktivno izborno pravo ograničio samo na muškarce te je u Hrvatskoj naposljetku svega 2% stanovništva moglo glasovati. Još neki od Mažuranićevih zakonskih noviteta su bili zakon o tisku s porotom koji je bio prvi na listi ukidanja kao dio sustavnog Khuenova antimadžuranićevskog rada, potom zakon o pravu sastajanja, osnova o otkupu od rabote, proglašavanje Židova ravnopravnim građanima. Najvažnija je bila reforma školstva – Zakonom o pučkom školstvu i preparandijama od 14. listopada 1874. Crkvi je oduzet nadzor nad školama, a nadležni su im postali školski odbori (iako im je zadržan religijski temelj). Protivnici zakona su bili dio katoličkog svećenstva te srpski političari i Crkva.⁵ Provedba svjetovnog školstva pod vrhovnim nadzorom vlade je dovela u pitanje autonomno školstvo Srba na području Hrvatske. Oni su protestirali smatrajući da se razvoj njihovog zasebnog nacionalnog identiteta može očuvati prvenstveno odgojem djece u srpskim konfesionalnim školama koje bi bile pod nadzorom organa srpske crkveno-školske autonomije. Mađarska vlada nije htjela prepustiti banu nadzor nad tom važnom autonomijom, pa je pokušaj usuglašavanja mađarske osnove istog zakona s hrvatskim ustavom iz 1875. propao. Srpski činitelji žele nadzor vrhovnih autonomnih organa – srijemskokarlovačkog Saborskog odbora, Crkvenog i Školskog savjeta – nad srpskim pučkim školstvom u Hrvatskoj i Ugarskoj zbog toga što njihova aktivna politika pod utjecajem Srpske narodno slobodoumne stranke Svetozara Miletića koja nastoji crkveno-školskoj autonomiji dati političko obilježje.

2.2.1. Odnos s hrvatskom oporbom

Jaz među hrvatskim i srpskim političarima su dodatno produbile odluke Berlinskog kongresa nakon svršetka Velike istočne krize (1875. – 1878.). Ipak, 1878. na čerevićkom sastanku su opet odlučili podržavati Narodnu stranku kada je u pitanju bila upravna reinkorporacija već razvojačene krajine. Srpsko izborno tijelo bi dobilo veliko političko značenje u sklopu ujedinjene Banske Hrvatske. Učvršćenjem dualizma i prihvaćanjem Čerevićkog programa oporba nestaje i u vodu pada mogućnost odvajanja Vojne krajine od Hrvatske. Shvaćajući cijelo područje Granice kao područje svesrpskog ujedinjenja oko Srbije, hrvatski Srbi su smatrali da trebaju preuzeti vodstvo srpske politike u sklopu Monarhije. Vojna krajina je doživljavana kao dio nekakvog "hrvatskog" Istočnog pitanja, dok su područja

⁵ M. Artuković, 2001, str. 5-7.

štokavskog narječja u Trojednoj Kraljevini smatrana područjima srpskog suvereniteta.⁶ Međutim, uvidjelo se da bi novo snažno središte srpske politike u Monarhiji moglo biti u Hrvatskoj upravo zahvaljujući glasovima Srba krajišnika. Unatoč očitom približavanju Hrvatima, i dalje je postojao negativan stav prema Stranci prava zbog njihova nepriznavanja srpske narodne posebnosti te negacije srpskog imena. Neodvisna narodna stranka je doživljavana kao nasljednica politike bana Mažuranića koja je ukinula konfesionalno pučko školstvo. Obje stranke odbijaju srpsko svojatanje Bosne i Hercegovine i zahtjeve za priznanjem Srba kao "političkog naroda" jer kao jedinu službenu državnost u Trojednoj Kraljevini priznaju onu hrvatsku.

2.3. Vlada bana Ladislava Pejačevića

Pod vladom Mađarima podobnijeg slavonskog plemića, grofa Ladislava Pejačevića, početkom 1881. su se stekli uvjeti za provođenje ujedinjenja Banske Hrvatske – prema interesima mađarske vlade i bez sudjelovanja Hrvatskog Sabora. Većina je u Saboru morala pristati na revidiranje postojeće odredbe o broju hrvatskih zastupnika u Ugarskom saboru koji je smanjen sa 55 na 40 zastupnika za ujedinjeni civilni i krajiški dio. Iako je odredba pogađala i Srbe, svi srpski zastupnici su glasali za njega. Regnikolarna deputacija na čelu sa predsjednikom Sabora Nikolom Krestićem je pregovarala s ugarskom kraljevskom deputacijom o uvjetima sjedinjenja civilnog i vojnog dijela Hrvatske. 15. srpnja 1881. uveden je komesarijat za poslove sjedinjenja civilne i vojne Hrvatske i Slavonije s grofom Pejačevićem kao privremenim komesarom. Privremenim izbornim redom za bivšu krajinu oktroiranim u siječnju smanjen je broj zastupnika na zajedničkom saboru, a ustavom predviđen broj kotareva je smanjen na 35. Taj "provizorij" je omogućio odgodu uvođenja ustavnog stanja u krajini ako izborni rezultati u Provincijalu ne bi bili povoljni mađarskoj vladi.

Na zboru u Srijemskoj Mitrovici 1883. među srpskim političarima pobjeđuje provladina struja. Ban i mađarska vlada su računali sa podrškom srpskog elektorata na parcijalnim izborima za područje bivše krajine raspisanim za travanj 1883.⁷ Prema istom redu se 1884. izbori istovremeno održavaju na cijelom području pod upravom Banske Hrvatske. Tu podvojenost izbornog tijela budući ban Khuen je namjerno održao do sljedećih izbora 1887. koji su trebali osigurati podobniji sastav Sabora za nastavak njegove zakonodavne pacifikacije. Srpska elita je tijekom izbora usko surađivala s banom u osiguravanju pobjede provladine struje nad samostalskom među srpskim građanstvom. Srbi su bili najzaslužniji za pobjedu

⁶ N. Rumenjak, 2005, str. 20-26.

⁷ N. Rumenjak, 2005, str. 30.

Pejačevićeve vlade, ali je taj uspjeh mogao iskoristiti tek njegov nasljednik, ban Károly Khuen-Héderváry.

2.3.1. Nemiri u Banskoj Hrvatskoj

Neposredni povod protumađarskom pokretu nastalom u ljeto 1883. je bilo to što je 7. kolovoza bez upozorenja upravitelj Ravnateljstva financija Antal Dávid dao hrvatske natpise na grbovima zgrade zamijeniti dvojezičnim hrvatsko-mađarskim natpisima čime je prekršio odredbu Nagodbe u kojoj stoji da je hrvatski službeni jezik organa zajedničke vlade u Banskoj Hrvatskoj. Tek je nekolicina zastupnika Narodne stranke na zajedničkom saboru položila mandate u znak neslaganja s učinjenim. Ostatak je činio podlogu za stvaranje buduće poslušne Khuenove Narodne stranke. Rasprava o okružnici je 26. lipnja 1883. podijelila Narodnu stranku na oporbenu Neodvisnu narodnu stranku oko Matije Mrazovića i na onu režimsku bana Pejačevića, gdje su ostali i Srbi. Narodna stranka se polako pretvarala u unionističku stranku, što je brzo i postala nakon Khuenova dolaska. Ban Pejačević je podnio ostavku. Seljački nemiri su doveli do toga da je 4. rujna uveden komesarijat na čelu s generalom Hermanom Rambergom, a hrvatski ustav ukinut 10. listopada. Vladajuća stranka je zahtijevala poštivanje Nagodbe. Naposljetku se umjesto vraćanja starih, uvode "nijemi" grbovi. Vidljiv slom politike mađarizacije preko financijskih organa doveo je na vrata početak uvođenja novog sustava. Iako popustljiva, Narodna stranka je bila branitelj hrvatske autonomije, a upravo zbog toga ugarska vlada ne može pretvoriti Hrvatsku u pokrajinu velike mađarske države koja je na putu do glavnih ciljeva tadašnjeg mađarskog kapitala, izlaza na more i Bosne i Hercegovine.

2.3.2. Dolazak bana Khuena na vlast

Jedini način provedbe viših ciljeva je bio postaviti na čelo države osobu vjernu mađarskoj vladi, relativno dobrog poznavatelja ondašnjih prilika.⁸ Idealnim se pokazao grof Károly Khuen-Héderváry (1849. – 1918.), hrvatski velikaš iz Nuštra, bliski rođak ministra predsjednika Kálmána Tisze, član njegove Liberalne stranke, aristokrat čvrstog uvjerenja da snažna Mađarska može postojati samo u okviru Habsburške Monarhije kao velike sile. Ona sama bez potpore dvora i viših austro-njemačkih slojeva ne može držati u pokornosti nemađarske narode u Ugarskoj niti proširiti svoje tržište imperijalističkim

⁸ J. Šidak, 1969., 119-121.

prodorom na Balkan. Dualistički sustav i najmanju državopravnu opoziciju obuzdava raznoraznim administrativno-policijskim mjerama. Nasilna i nezakonita sredstva obuzdavanja masa su jasno obilježje Khuenova režima. On ubrzo dobiva pečat stvarno apsolutističke vlasti koja se samo služi ustavnim oblicima. Izabran na dužnost 1. prosinca 1883., ban je u Hrvatsku stigao 9., a prvu sjednicu u Saboru održao 17. prosinca. Prvi banov saborski govor jasno nagovještava budući karakter njegove politike. Martin Polić, član Narodne stranke, u svojoj knjizi Ban Dragutin grof Khuen-Héderváry i njegovo doba nam donosi isječak tog govora: " Ako sam se na to odvažio, da preuzmem koli važnu i punu odgovornost toli i tešku zadaću .../ vodilo me je na to čuvstvo za neoskvrnjivi obstanak države sjedinjenih kraljevina krune svetog Stjepana;.../Temelj djelatnosti moje bit će temeljni zakon.../Unutar granica samouprave i postojećih zakona.../moći će se mnogo doprinjeti, da se poboljša narodno gospodarstveno stanje zemlje. To će se pak gospodo moja s vaše strane tim sigurnije postići moći, ako se u djelokrugu vašem bude čini pokazalo čuvstvo za cjelokupnost kraljevina sv. Stjepana."⁹ Novi ban je jasno razložio osnove svoga djelovanja. Nagodba ovdje nije protumačena kao vrhovni zakon autonomne Hrvatske, već Hrvatske sjedinjene s Mađarskom u kojoj ona ne može imati jednaka prava, već samo pokorno slušati nadređene na putu potpune političke i financijske nesamostalnosti. Ban je kao najvažnija figura u cijeloj upravi, sustavno na početku mandata počeo koristiti jedino učinkovito oruđe na raspolaganju – birokraciju – te provoditi značajnu zakonodavnu djelatnost i od 1884. do 1887. izgraditi svoj sustav pritiska i korupcije na temeljima kršenja ustavnih sloboda. Valja izdvojiti par zakona koju su mu pomogli da izgradi svoj pseudoustavni represivni sustav.

⁹ M. Polić, 1901., str 13-14.

3. Zakonodavne reforme

Zakonom o reorganizaciji uprave 1886. veliki župani, svi odreda politički podobni ljudi, su dobili veće ovlasti, među važnijima je i uprava gradova na županijskom teritoriju. Reforma sudstva je ukinula nezavisan položaj sudaca, kao i porotu građana za tiskovne prekršaje – značajnu reformu iz Mažuranićeva doba. Protunagodbeno pisanje oporbenog tiska se pokušava ugušiti zaplijenama, novčanim globama i progonima urednika, što nam zorno predočuje Franko Potočnjak u knjizi "*Jedna borba*". Sudilo mu se radi prekršaja članka 21. tiskovnog zakona zbog smetanja javnog reda i mira 1903. kada se među stanovništvom proširila brošura naziva "*Iz zemlje bespravlja i demoralizacije*" koja je pozivala na svrgavanje grofa Khuena s banske časti. Odmah je kažnjen novčano i zatvorom od 45 dana, dok se suđenje upriličilo tek kasnije.¹⁰ U knjizi Potočnjak navodi kako Klub Narodne stranke pod neupitnim vodstvom bana Khuena (koji, navodno, prema Potočnjaku vodi osobnu osvetu), pronalazi svakakve načine da stane na kraj njegovoj političkoj karijeri budući da mu kao pristaša oporbe i kritičar vlasti niti malo ne odgovara. Hrvatsku naziva zemljom nemorala u kojoj ne postoje zakoni jer o svemu odlučuje jedino banova volja. Po banovu naređenju sudovi sude pučanstvo, na sve nezakonitosti u upravi se ne obazire te se stvaraju zakoni štetni po zemlju. Zaključuje s tim da nijedna vlada nije Hrvatsku toliko demoralizirala i podvrgla najgoroj eksploataciji i osiromašenju kao što je to učinila ona grofa Khuena-Héderváryja.¹¹ Otvoreno se moglo govoriti jedino u Saboru gdje poslanike štiti imunitet. Ipak, novi saborski poslovnik je apsolutnu moć dao predsjedniku Sabora, isključivao neposlušne sa saborskih sjednica i ograničavao saborske debate.¹²

Najvažnija reformi je ona izbornog zakona. Postojale su dvije osnovne kategorije elektorata sa izbornim pravom, izbornici sa neposrednim i birači sa posrednim pravom biranja, no ograničenja su bila brojna. Za izlazak na izbore je trebalo posjedovati zavičajnost i redovito stanovati u nekoj općini pod upravom Banske Hrvatske. Osim što su mogli glasovati samo muškarci s navršene 24 godine života, postojao je viši izborni cenzus za gospodarstvenike u seoskim općinama, nego za one u gradovima. Glasovanje je bilo javno. Pritisak lokalnih političkih moćnika je bio jak. Svaki pobornik oporbe je bio poznat općinskim vlastima koje su se u svrhu kažnjavanja i zastrašivanja koristile raznim oblicima nasilja. Sprječavana je svaka nepoželjna izborna propaganda na biralištima, a stranački kandidati su mogli sebe i stranku promovirati samo usmeno u izornoj skupštini neposredno prije početka glasovanja što joj je oduzimalo ozbiljnu djelotvornost.

¹⁰ F. Potočnjak, 1904, str. 1-10.

¹¹ Isto, str. 314.-315.

¹² J. Šidak, 1968, str. 124.

3.1. Izborni zakon u svrhu stvaranja srpsko-hrvatskih sukoba

Značajke uprave novog bana su birokratizacija hrvatskog društva i politike te oslon na jednu građansku grupu, zainteresiranu za suradnju s novim režimom. Izborni red iz 1888. je bio osiguranje prevage vladine grupe u Saboru. Visoki izborni cenzus je davao pravo glasa tek 2% stanovništva, a među njima su ga dobili činovnici ustanova ugarske vlade koji su zajedno s autonomnim činovništvom predstavljali znatan dio birača. Javno glasovanje i posredno biračko pravo još su dodatno učvrstili izrazit nedemokratski izborni sustav omogućivši glasovanje 'zavisnih' i 'poluzavisnih' izbornika za režim kojih je bilo najviše u izbornom tijelu. Izborna geometrija je reorganizirala izborne kotareve na štetu područja u kojima se može očekivati uspjeh opozicije, a izborni period uz radikalno smanjenje broja mandata sa 110 na 88 se produžio sa 3 na 5 godina.¹³

Cilj je bio i stvaranje umjetnog rivalstva između Hrvata i Srba. Khuenova izborna geometrija je stvarala napetosti na područjima njihova intenzivnog dodira, uglavnom na područjima s najvećim udjelom srpskog stanovništva, a to su bile Srijemska i Ličko-krbavaska županija. U Srijemskoj županiji s polovicom srpskog stanovništva broj kotareva je povišen sa 16 na 17. U drugima je bio smanjen, a najviše ih je ukinuto u županijama s najmanjim udjelom Srba. Bogatiju i Hrvatima naseljeniju Bjelovarsko-križevačku županiju je zastupalo manje zastupnika (9), nego siromašniju, Srbima naseljeniju Ličko-krbavsku županiju (10). Najvažnija Zagrebačka županija, s glavnim gradom kao središtem svih institucija Banske Hrvatske, je slala jednak broj zastupnika (17) kao i Srijemska županija. Prema starom izbornom redu ona je slala 8 zastupnika više nego Srijemska (24:16). Khuenova izborna politika je trebala preusmjeriti nezovoljstvo s organa vlasti na već postojeći sukob s etnokonfesionalnim i nacionalnim konotacijama.

Povišenjem poreznog praga u svim kategorijama izbornih kotareva, tj. izbornog tijela za područja bivše krajine, se zakonski izjednačava izborni cenzus u Banskoj Hrvatskoj. Siromašniji elektorat bivše Vojne krajine bio je daleko više sužen, nego što je bio proširen onaj u nekadašnjem Provincijalu. Izjednačavanje visine cenzusa bivše krajine, koji je u počecima zakonske regulacije (1883.) bio u gotovo svim kategorijama snižen zbog gospodarske zaostalosti, s onim u bivšem Provincijalu nije mogao biti posljedica gospodarskog napretka. Khuen-Héderváry je želio što manje nezadovoljnih seljaka. To je posebno vrijedilo za Ličko-krbavsku županiju gdje se socijalno nezadovoljstvo pokazivalo kroz hrvatski i srpski politički radikalizam.¹⁴ U regijama sa miješanim stanovništvom, u Srijemskoj i Ličko-krbavskoj županiji, stvorena je nova platforma za jačanje već postojećih političkih i ideoloških sukoba između

¹³ N. Rumenjak, 2003, str. 159.

¹⁴ N. Rumenjak, 2003, str. 162-176.

srpskog i hrvatskog građanstva. U Ličko-krbavskoj županiji relativno visok imovinski cenzus trebao je biti zakonski filter za sprječavanje prodora sve brojnije srpske i hrvatske oporbe u Sabor. Važnije no cenzus je bilo to što se u korist bivšeg krajiškog prostora promijenio broj izbornih kotareva. Ukinućem 44, a stvaranjem nova 22 kotara, određene regije Banske Hrvatske su dovedene u prednost. Dotadašnjih 75 izbornih kotareva na području bivšeg Provincijala je smanjeno na 55, a oni Vojne krajine su povećani na 35. Promjena broja izbornih kotareva učinjena u korist bivšeg krajiškog prostora je znatno utjecala na izgled Sabora. Srbi su u Saboru dovedeni u prednost koja nije odgovarala njihovom udjelu u izbornom tijelu. Natprosječni udio Srba u saborskoj većini se održao sve do kraja uprave Károly Khuena-Héderváryja. Propast pokušaja predizbornih sporazumijevanja hrvatske i srpske oporbe zorno svjedoči o djelotvornosti novog izbornog zakona.¹⁵

3.2. Srbi kao "jezičac na vagi"

Da bi pridobio srpske zastupnike protiv hrvatske oporbe Khuen se služi raspoloženjem Srba nakon sukoba s Mažuranićevom vladom, različitim mišljenjima srpske i hrvatske strane o okupaciji Bosne i Hercegovine te situacijom u Srbiji nakon 1878. Oslonac na srpske zastupnike postaje jedno od glavnih obilježja režima. Jedan od uvjeta održavanja dualizma je čvrsta odvojenost Dalmacije od Banovine. Politika *divide et impera* u Banskoj Hrvatskoj onemogućava sagledavanje šire slike i aktivnu borbu za sjedinjenje s Dalmacijom, a u krajnjoj liniji učinkovito suzbija otpor protiv mađarske premoći. Od banske vlasti srpska elita može kao nagradu očekivati pozitivno rješenje svih svojih političkih zahtjeva koji se od početka kose s hrvatskim nagodbenim ustavom. To je bilo moguće u vrijeme izgradnje nerazvijene građanske demokracije pritisnute Khuenovim sustavom kada većina u Saboru nije imala hrvatsko obilježje. Ban je otvoreno podupirao "slavonstvo", zbog čega ga je saborska oporba optuživala da širi separatističke težnje nauštrb hrvatstva i hrvatskog imena¹⁶. Pokušavao je izjednačiti slavonsko ime s hrvatskim te oba imena staviti u službu tek geografskih pojmova, zanemarujući hrvatsko ime kao nacionalno. "Slavonska" politika je bila vidljiva u podupiranju slavanskog veleposjeda i financijske potpore stranih elemenata.¹⁷ Osim otvorenog podupiranja "slavonstva", za bana Khuena je značajno to što je promovirao pojam hrvatsko-srpski narod što je dovelo do pitanja zakonskog statusa srpskog stanovništva u Hrvatskoj. Već je adresa o teškom kršenju Nagodbe pokazala kako su srpski zastupnici postali nova jezgra vladine većine. Adresi o događajima u ljeto i jesen 1883. s ispravkama Svetozara Kuševića je

¹⁵ Isto, str. 170-172.

¹⁶ M. Polić, 1901, 139.

¹⁷ J. Šidak, 1968, str. 122.

oduzeta svrhovitost jer je izostavljanjem osude nezakonitog postupka dopustila daljnje manipulacije s Nagodbom i zanemarivanje hrvatskog ustava.¹⁸ Izborima 1884. Srbi su dokazali svoju lojalnost. Osvojivši velik broj mandata Narodnoj stranci su osigurali većinu u slučaju udruženja hrvatske oporbe.¹⁹ Sastavni dio strategije zaštite dualizma postaje politička manipulacija manjina radi održanja vladajućeg položaja Ugarske.²⁰

3.2.1. Srpski klub

U "Zaključcima zbora birača Srba iz petrovaradinskog okružja" sa mitrovičkog sastanka 1883. navodi se "samostalan srpski klub" preko kojeg će srpski zastupnici podržavati bana Pejačevića. Vlada zahvaljujući srpskim glasovima pobjeđuje na krajiškim izborima u travnju 1883. Nakon nemira koji su doveli bana Khuena na vlast, Srbi stvaraju zaseban "Srpski samostalan klub". Forma samostalnosti je trebala umiriti novopridošlice, ali i postojeće zastupnike koji su bili naklonjeniji oporbenom programu miletićevske Samostalne srpske stranke iz Rume iz godine 1881. nego onom notabilitetskom iz Čerevića 1878. Ban nije mogao dopustiti jačanje oporbene stranke (pa niti srpske na temelju Rumskog programa) radi osiguranja vladine većine. Klub je započeo raditi usporedno s početkom rada Hrvatskog sabora, 17. prosinca 1883. Prosinački program ističe težnju srpskog naroda za sklapanjem sporazuma s hrvatskim narodom zbog napretka zajedničke domovine, ali i za očuvanjem stanja u kojem se nalazi institucija crkveno-školske autonomije. Klub je imao odbor, tj. predsjednika i tajnika te "Komitet", deseteročlanu delegaciju koja je predstavljala Srpski klub na sjednicama kluba Narodne stranke.

Prvi izbori za Khuenova banovanja su održani po starom izbornom redu u rujnu 1884. Banova predizborna kampanja po Gornjoj krajini u kolovozu iste godine je trebala osigurati podršku srpskog elektorata. Bila je antipravaška, ali i antisamostalska, odnosno prosrpska u smislu osiguranja srpske lojalnosti vladi.²¹ Da bi osigurao podršku predstavnika srpske politike na predstojećim izborima ban dopušta pred kraj saborskog razdoblja 1881. – 1884. izglasavanje nove osnove dugo očekivanog zakona o srpskoj crkveno-školskoj autonomiji na području Hrvatske, tzv. Srpski zakon.²² Sadržaj osnove je već bio proklamiran u usvojenom prosinačkom programu. 6. listopada 1884. donesena je odluka o stapanju Srpskog kluba sa klubom Narodne stranke. 8. listopada klub Narodne stranke je prihvatio prosinački

¹⁸ N.Rumenjak, 2005., str. 41.

¹⁹ Isto, str. 36-38.

²⁰ Isto, str. 55.

²¹ N.Rumenjak, 2005, str. 100-106.

²² Isto, 119.

program "Srpskog samostalnog kluba" iz 1883. Program je prihvaćao Nagodbu, ali i zahtijevao provedbu krajiških povlastica, samostalno rješavanje pitanja autonomije na Narodno-crkveno Saboru, očuvanje srpske "narodno-crkvene autonomije" te reformu osnovnog školstva koja će omogućiti opstanak srpskih konfesionalnih škola, zakonsko priznanje srpskog imena, te ravnopravnost srpskog jezika s hrvatskim u svim organima vlasti na teritoriju Hrvatske.²³ Nakon izbora 1884. pokazalo se je ostvarivim održati obećanja u vezi s programom zato što su Srbi pomogli banu osvojiti većinu u Saboru koju je Narodna stranka držala do kraja njegova mandata. Khuenova redakcija tzv. Srpskog zakona nije priznavala srpski suverenitet ni na jednom autonomnom području, ali je prekršila hrvatski ustav jer je banu oduzela pravo nadzora nad pravoslavno-crkvenim poslovima i institucijama na području hrvatske autonomije. Sankcioniranje zakona nije provedeno pod nazivom "srpska" (u smislu narodna), već "grko-istočna" (u smislu crkvena) što je odgovaralo suzbijanju njenog političko-narodnog obilježja što su provodili najviši monarhijski krugovi.²⁴ Takva politika davanja povlastica manjini radi onesposobljavanja većine, zajedno sa elementima mađarizacije, kočila je razvoj, sprječavala modernizaciju i integraciju politički ojačale Banske Hrvatske nakon konačnog ujedinjenja njenog civilnog i vojnog dijela 1881.²⁵

3.2.2. Ekonomski uzlet Srba u Hrvatskoj

Najznačajniji zakoni koje je ban Khuen-Héderváry donio za vrijeme svog mandata, a koji se izravno tiču srpske manjine u Hrvatskoj, su bili sankcioniranje srpske crkveno-školske autonomije 1887. tzv. Srpskim zakonom, te posljedično stvaranje kategorije srpskih narodnih škola u školskom zakonu 1888. Srijemska trgovačka i financijska elita je sudjelovala u radu Hrvatskog sabora, a kao članovi Narodne stranke su držali vrlo visoke pozicije u upravi. Već su za Mažuranića i Pejačevića tri najviše činovničke funkcije u zemaljskoj upravi – podbana, predsjednika Sabora i predsjednika septemvirata (Stola sedmorice, tj. Vrhovnog suda) – obnašali Srbi: Jovan Živković, Nikola Krestić i Livije Radivojević.²⁶ Srbi narodnjaci su za vrijeme bana Khuena gospodarski i stranački bili najjači u Srijemu, imali su politički i gospodarski monopol među srpskim građanstvom u toj županiji. Tamo se već od 1860-ih i 1870-ih u glavnim središtima županije Srijemskim Karlovcima, Mitrovici i Zemunu osnivaju razne financijske ustanove. Godine 1895. osnovana Srpska banka u Zagrebu, središnja gospodarska institucija hrvatskih Srba, je zaslužna za pokretanje Srpskog privrednog društva, Saveza srpskih zemljoradničkih zadruga te Centralne

²³ J. Šidak, 1968, 133.

²⁴ N. Rumenjak, 2005, str. 20.

²⁵ N. Rumenjak, 2003, str. 176-179.

²⁶ N. Rumenjak, 2005, str. 66.

kase srpskih privrednih zadruga – centara okupljanja i ekonomskog jačanja Srba u svrhu njihove jače nacionalne integracije na hrvatskom prostoru. Prevladava načelo etničkog, a ne stranačkog povezivanja. Srbe u Zagrebu veže rad na ekonomskom jačanju vlastite etničke zajednice što dokazuje činjenica da su u upravi 1892. osnovane Hrvatsko-slavonske hipotekarne zemaljske banke bili ne samo Khuenovi Srbi, već i pripadnici Srpske samostalne stranke.²⁷ Značajna odlika Khuenova odnosa prema političkim podložnicima ipak je sustavno stvaranje novog plemstva. Plemićki statusa ili odličja postaju nagrade koje se dodjeljuju zaslužnim činovnicima iz redova građanstva. Nastoje se zadržati tradicije feudalnog društva, ali i povezati srpsku građansku elitu Narodne stranke s postojećim "prvim društvom". Sam ban zbog zasluga u pacifikaciji Hrvatske 1885. dobiva red željezne krune prvog razreda, a 1891. najviše odličje u Monarhiji – red zlatnog runa.²⁸

²⁷ N. Rumenjak, 1999, str. 233-235.

²⁸ N. Rumenjak, 2003, str. 199-200.

4. Hrvatska politička oporba

Prestrojavanje u Narodnoj stranci se ubrzano odvijalo 1885. kada je još jednom povrijeđena hrvatska autonomija. Iz stranke izlaze "poslušni pobunjenici", predstavnici srpske elite koja otkazuje podršku Khuenovoj vladi nakon "arhivske afere" u listopadu iste godine. Prema nalogu mađarske vlade u srpnju ban je potajno otpremio komorske spise iz "zemaljskog arhiva" u Budimpeštu, što je bio protuzakonit čin budući da je njima raspolagao isključivo Sabor. Fizički obračun zastupnika, poznati "saborski vritnjak", slijedio je nakon što je Jovan Živković rekao da su komorski spisi bili u poštenom i pravnom posjedu Hrvatske, a Khuen odgovorio da nije siguran da je to bio pošten posjed. Nakon toga je uslijedio jedan u nizu banovih udaraca opoziciji koja pod njegovim režimom doživljava potpuni slom. David Starčević je proveo dvije godine u lepoglavskom zatvoru, a nakon izlaska se nije mogao odmah kandidirati za saborske izbore zbog gubitka građanskih prava.²⁹ Najpoznatiji Srbi, članovi nove stranke Centrum su bivši dugogodišnji predsjednik Sabora Nikola Krešić, Ognjeslav Utješinović Ostrožinski, župan Varaždinske županije te umirovljeni predstojnik unutarnjih poslova Jovan Živković koji nije bio zadovoljan nepoduzimanjem nužnih koraka u realizaciji zakonske osnove o srpskoj crkveno-školskoj autonomiji. U Centrum su ušli i virilisti iz redova hrvatske aristokracije – Đuro Jelačić te grofovi Ivan, Pavao i Josip Drašković. Nakon što je ban izgradio čvrst aparat sile, bilo je lako suprotstaviti se ujedinjenoj opoziciji (Stranka prava, Neodvisna narodna stranka, Centrum i grupa oko *Srbobrana*) na izborima 1887. i potpuno je poraziti. Razdoblje koje je uslijedilo predstavljalo je vrhunac Khuenove politike kada mu više niti Srbi nisu bili toliko bitni u vladanju jer su svoju primarnu zadaću "jezičca na vagi" u stvaranju sigurne većine u Hrvatskom saboru već ispunili, a dotada najjača radikalna Stranka prava koja je počela svoj put pretvaranja u umjerenu opoziciju napušta žestoku politiku protivljenja dualizmu.

4.1. Stranka prava

Da bi očuvao svoj položaj najvećeg autoriteta u državi, nakon što je vještom političkom taktikom micanja nepoćudnih i potkupljivanja potkupljivih putem raznoraznih ustupaka, uspio od Narodne stranke napraviti jednu kohezivnu grupu svojih pristaša te uz pomoć srpskih zastupnika uspostaviti i tijekom čitave vladavine u Saboru držati većinu, ban Khuen je čitavo vrijeme na oku morao držati političku oporbu. Jednako je napadao i obzoraše, kao i po režim najveću opasnost, Stranku prava. Kada aparat sile još

²⁹ S. Matković, 2001, str. 312.

uvijek nije bio sasvim izgrađen, na prvim izborima za režima 1884. oporba postiže značajne rezultate nakon čega caru upućuju adresu caru (u skladu sa svojom proruskom i prosrpskom orijentacijom, a u iščekivanju raspada Monarhije) u kojoj, osim osude Nagodbe i cjelovite uprave, traže sjedinjenje hrvatskih i slovenskih zemalja s Bosnom i Hercegovinom. Nakon toga je ban imao dodatan razlog neprijateljski se postaviti prema pravašima, a poznati saborski "vritnjak" iz listopada 1885. takvo je raspoloženje samo pojačao.

Jasni primjeri onemogućavanja djelovanja pripadnika Stranke prava nam dolaze kroz svjedočanstva dr. Franka Potočnjaka koji u svom djelu *"Iz zemlje bespravlja i demoralizacije"* donosi zapisnike sa svog suđenja pred Stolom sedmorice u Zagrebu 1903. Smatrao se žrtvom osobne osvete bana Khuena. Stallum agendi mu nije dodijeljen u zakonski propisanom vremenu, te ga se po službenoj dužnosti slalo u slabije plaćene kotareve kako bi mu se pokušala ugroziti egzistencija i oslabiti duh u nadi da će ga se tako upokoriti. Kad na molbe za premještanjem upućene Odjelu za pravosuđe te banu nije dobio odgovora, Potočnjak je uputio prigovor i samom Carevinskom vijeću. Sporost i traljavost u rješavanju molbi nam prikazuje tobožnju neefikasnost uprave kada su u pitanju osobe nekompromisnog karaktera spremne progovoriti protiv vlasti. To je jedan od mnogih primjera kako je khuenovski činovnički aparat na oku držao sve odvjetnike i pristaše oporbe.

Sličan tretman je imala i Neodvisna narodna stranka zbog svoje jugoslavenske tradicije i trijalistički nastrojenog programa iz 1884. – na udaru se ponajprije našao njen duhovni vođa, biskup Josip Juraj Strossmayer. U njihovom krilu se formira struja koja želi Hrvatsku unutar nagodbenog okvira. Ona zajedno s dijelom aristokracije na čelu s grofom Ivanom Draškovićem 1885. formira novu stranku Centrum. Ideja oslona na bečki dvor i zaustavljanja mađarskih kršenja zakona se utjelovila u njoj upravo nakon incidenta s komorskim spisima koji su bili još jedno mađarsko kršenje Nagodbe. Novi izbori 1887. su donijeli "izborni sporazum" Neodvisne stranke prava, Centruma i oporbe okupljene oko lista *Srbobran* koji ipak nije ništa postigao. Nikako nije mogao računati na podršku dvora protiv Khuena, pa se nakon poraza na izborima raspao, a 1888. Centruma kao stranke je u potpunosti nestalo. Tada propada i srpsko-hrvatska suradnja pravaša sa srpskom opozicijom. Stranka prava doživljava slom i polako napušta izvorne starčevićevske ideje, a dolaskom Josipa Franka pada u apatiju i pretvara se u praktički bezopasnu stranku voljnu surađivati s vlastima. Sada je na banu bilo samo da svoj uspjeh održi koliko god je moguće i dalje potencirajući srpsko-hrvatski sukob i potiskivajući nacionalni otpor već dobro uvježbanim činovničkim aparatom. Monarhiju je potresala duboka kriza dualizma zbog napetosti na relaciji Beč – Budimpešta te jačanja nacionalne svijesti i otpora ne samo među slavenskim narodima, nego i unutar samog austrijskog dijela (među srednjom austro-njemačkom klasom okupljenom u Kršćansko- socijalnoj stranci na čelu s

bečkim gradonačelnikom Karlom Luegerom koja smatra da dualizam koristi isključivo Mađarima i želi da u sukobu s njima treba iskoristiti od Mađara potlačene nacije). Iako na klimavim nogama, poglavito nakon pada Taffeove i Tiszine vlade, dualizam se održava, a s njim i ban Khuen-Héderváry kao jedan od bližih kraljevih suradnika. Čak mu je 1894. ponuđen mandat za sastavljanje mađarske vlade koji nije uspio provesti do kraja zbog otpora raznih političkih grupacija u Ugarskom saboru. Osim Franka, najagilniji predstavnik Stranke prava u to vrijeme je bio Fran Folnegović koji je bio uvjeren da je Hrvatska iznimno važna za Monarhiju kao veliku silu i da će zbog toga njeni vrhovi morati početi rješavati hrvatsko pitanje. Zbog toga je stranka trebala sa sebe maknuti veleizdajnički pečat i ojačati okupljanjem svih opozicijskih stranka u Hrvatskoj. U tome je Folnegoviću pomogao upravo Frank želeći najpopularniju stranku povesti na put prema dobivanju vlasti. Iskoristivši Starčevićovo ime i utjecaj postepeno ju je pretvarao od žestoke protodualističke u umjerenu dualističku opoziciju. Pravaški tisak napušta raniju slavensku solidarnost, prorasku orijentiranost i simpatije prema Srbima. Ako bi vlast surađivala sa Strankom prava, onda ne bi bilo mjesta suradnji sa srpskim političarima – suprotno od dotadašnje prakse bana Khuena. Sva se pozornost skreće na Srbe, pogotovo tada kada Monarhija u Srbiji gubi veliki utjecaj koji je prije imala. Ističe se da Hrvati žele rješenje svog statusa unutar Monarhije, a kako se Srbi sve više okreću Kraljevini Srbiji, relativno je lako bilo provoditi protusrpsku propagandu i očekivati uspješno povezivanje s vladajućim nacijama Monarhije. Adresom na početku novog saziva Sabora 1892. istaknuta je želja za suradnju s dualističkim faktorima i dinastičnost Stranke prava. Starčevićeva izvorna ideja pada u vodu 1894. kada stranka koalira s Neodvisnom narodnom strankom te izdaje zajednički program koji stoji između dualizma i trijalizma, dakle u potpunosti priznaje okvir Monarhije. To je bio službeni program hrvatskih opozicijskih grupa sve do propasti Monarhije s kojim je nestalo Starčevićeve Stranke prava. Unutranji sukobi u stranci postoje, posebice među Frankom i Folnegovićem kojemu ovaj smeta zbog sve veće moći koje zadobiva. Nakon što nije bio izabran u središnji odbor stranke, Frank je vodu okrenuo na svoj mlin iskoristivši Folnegovićev osuđujući stav prema paljenju mađarske zastave na otvorenju zagrebačkog kazališta 17. listopada 1895. i optuživši ga za izdaju pravaških ideala. Potom se on, zajedno sa Antom i Milom Starčevićem i Eugenom Kumičićem, odvaja od stranke i stvara novu, Čistu stranku prava. Oni koji su ostali uz Folnegovića su svoju stranku preimenovali u Matica stranke prava. Izvorno pravaštvo je, do temelja uzdrmano tim događajem, definitivno nestalo 1896. kada je umro "otac domovine", veliki Ante Stračević.³⁰

³⁰ J. Šidak, 1968, str. 119-151.

4.2. Posljedice studentskih nemira 1895. godine

Godina 1895. je ostala zapamćena po događaju koji je popratio svečano otvaranje zgrade Narodnog kazališta u Zagrebu kada su studenti podijeljeni u dvije grupe – jednu predvođenu Stjepanom Radićem i drugu predvođenu sinovima Josipa Franka, Ivanom i Vladimirom – na trgu ispred kipa bana Josipa Jelačića spalili mađarsku zastavu. Skinute su i srpske zastave na Pravoslavnoj crkvi i Srpskoj banci kao izraz pravaške netolerancije prema Srbima. Činom spaljivanja zastave akademska mladež je htjela skrenuti carevu pozornost na lošu mađarsku politiku te neustavni i represivni režim bana Khuena-Héderváryja. Događaj je javnost pohvalila smatrajući ga činom domoljublja, ali je vlast brzo reagirala i sve sudionike uhvatila i zatvorila. U naknadom suđenju većini je, osim višemjesečnih zatvorskih, izrečena i kazna zabrane studiranja na Sveučilištu u Zagrebu. Zbog toga je većina njih svoje školovanje nastavila u inozemstvu, posebice u Pragu. Tamo su potpali pod utjecaj profesora filozofije na Praškom sveučilištu, političara, osnivača Češke narodne stranke koja se borila za autonomiju Češke unutar Monarhije te budućeg prvog predsjednika Čehoslovačke, Tomáša Masaryka. Prihvatili su njegove ideje socijalne demokracije kao saveznika u provedbi društvenih reformami te zagovaranja slavenske solidarnosti. Studenti su kao nova intelektualna i politička snaga pod nazivom Napredna omladina osudili politiku hrvatske opozicije zagovarajući demokratske slobode te su istupili protiv sukoba Hrvata i Srba zahtijevajući njihovu složnost. Povučeni novim spoznajama, shvaćajući da im vrhovi Monarhije nisu skloni te da postoji stvarna opasnost od njemačkog *Drang nach Ostena* za južnoslavenske narode, stvorili su zajedno sa srpskim kolegama Ujedinjenu hrvatsku i srpsku omladinu koja je svoje ideje propagirala putem almanaha Narodna misao. U aktivnu politiku su se uključili tek 1901. nakon ponovne Khuenove izborne pobjede, kada postaju ogranak domovinaško-obzoraške koalicije ustanovljene 1896. Dotad potencirani srpsko-hrvatski sukob polako nestaje budući da se srpska mladež zalaže za slogu obaju naroda. Režim više ne može računati na bezuvjetnu potporu srpske građanske elite, premda se napetosti i dalje osjećaju budući da hrvatska opozicija vođena pravašima i dalje ne priznaje srpsku naciju kao ravnopravnu s hrvatskom, a srpski opozicijski krugovi i dalje ustraju u svojim nacionalističkim idejama. Nove ideološke koncepcije su u pogon stavljali Stjepan Radić i drugi istaknuti političari, a među srpskom omladinom se istaknuo Svetozar Pribičević. Željeli su se uključiti u već postojeće stranke i iznutra utjecati na njihovu preobrazbu. Kako njihova nastojanja nisu polučila uspjeh unutar Hrvatske stranke prava, braća Radić su osnovala Hrvatsku pučku seljačku stranku, a ostatak Hrvatsku naprednu stranku. Pribičević je pak otišao Srpskoj samostalnoj stranci radeći na poboljšanju hrvatsko-srpskih odnosa nakon protusrpskih demonstracija 1902. izazvanih člankom Nikole Stojanovića "Do istrage naše ili vaše" objavljene u *Srbobranu*. Sve je to vodilo jačanju politike novog kursa i stvaranju Hrvatsko-srpske koalicije 1905., saveza koji je nakon odstupanja bana Héderváryja s banske stolice, opet bio pod

njegovim nadzorom budući da je tada, postavši ugarski ministar predsjednik, mogao još bolje kontrolirati prilike u Hrvatskoj.³¹

4.3. Protumađarski nemiri 1903. godine i odlazak bana Khuena

Protivnici Khuena i političkog sustava u kojem dominira mađarska strana su 1903. povelili narodni pokret. Nakon što su austrijski i ugarski ministri predsjednici nakon dugog odugovlačenja napokon obnovili financijsku nagodbu, na dogovoru o financijskim odnosima Mađara s Hrvatima je opet ponovljena stara teza da Mađarska uzdržava Hrvatsku. Pokret je počeo 2. ožujka kada je skupina studenata, uglavnom pripadnika Napredne omladine, na javnoj skupštini zatražila financijsku samostalnost Hrvatske. Pojavio se letak naslovljen "*Narode*" kojeg je anonimno sastavio mladi novinar Milan Marjanović, a koji je pozivao sve građane Banske Hrvatske na jedinstvo svih protumađarona i nasilno rušenje bana Khuena.³² Istodobno se pojavila i brošura nekadašnjeg pravaša, urednika almanaha Narodna misao, i zagovornika srpsko-hrvatske sloge Franka Potočnjaka "*Iz zemlje bespravlja i demoralizacije ili kraljev namjesnik – prosta varalica*" sličnog sadržaja u kojoj se navodi kako se u Hrvatskoj vlada samo "potlačivanjem, krivotvorenjem i svakim mogućim bezpravljem i protuzakonnosti".³³ Prvi val prosvjeda se pogoršao kada se na zgradi ravnateljstva prometne uprave željeznice pojavio mađarski natpis. Građani su razbijali stakla na prozorima kuća poznatih mađarona – demonstracije su počele sličiti nemirima iz 1883. zbog čega je o banu nastala poznata uzrečica "nemiri ga donijeli, nemiri ga odnijeli". Iako su na ulice izašle vojne postrojbe te su izrečene brojne zatvorske kazne, stanje se nije smirilo. Drugi val sukoba je 11. travnja počeo zbog podizanja mađarske zastave na željezničkoj postaji u Zaprešiću, a rezultirao je smrću troje seljaka. Oporba je povodom tih događaja sastavila predstavku koja je izravno optužila bana za dopuštanje kršenja Nagodbe i podržavanje koncepcije jedinstvene ugarske države. Naglašeno je njegovo zatiranje ustavnih prava poput slobode tiska, prava slobodnog okupljanja i neliberalno izborna pravo. Optužen je da je kriv za pravnu, ekonomsku i kulturnu zaostalost zemlje i zaključeno je da je njegovo banovanje izravan povod nastaloj situaciji. Zahtijevano je obustavljanje zabrana javnih skupština, zabranjivanje bezrazložne zaplijene tiskovina i odstranjivanje nezakonitih mađarskih natpisa i zastava sa zgrada zajedničkih ureda.³⁴ Snaga pokreta je ubrzo počela slabiti iako je bila podržavana u svim krajevima Hrvatske, ali je postigla željeno. Ban je potom, nakon dvadeset godina provedenih na najvažnijoj funkciji

³¹ S. Matković, 2001, str. 143.

³² Isto, str. 164.

³³ F. Potočnjak, 1902.

³⁴ S. Matković, 2001, str. 167-168.

u državi, razriješen dužnosti. Unatoč neugodnom kraju političke karijere u Hrvatskoj, ban Károly Khuen-Héderváry ostaje i dalje jedna od najvažnijih političkih figura ugarskog dijela Monarhije. Iz Zagreba odlazi u Budimpeštu gdje ga car krajem lipnja 1903. imenuje ugarskim ministrom predsjednikom, dok je novim hrvatskim banom imenovan grof Teodor Pejačević (1903. – 1907.) koji je obećao rušenje postojećeg sustava i normalizaciju političkog života dopuštanjem osnovnih demokratskih prava.

Grof Khuen-Héderváry je obnašao dužnost ministra predsjednika Ugarske u dva navrata (27. lipnja 1903. – 3. studenog 1903. i 17. siječnja 1910. – 22. travnja 1912.), a ujedno je bio i ministar unutarnjih poslova te ministar za odnose s kraljem. Nakon prvog odstupanja s premijerske dužnosti bio je ministar unutarnjih poslova u vladi grofa Istvána Tisze, parlamentarni zastupnik Temišvara, član Doma velikaša te hrvatsko-slavonsko-dalmatinski ministar bez lisnice. Nakon pada Wekerleova kabineta je ponovno pozvan da sastavi vladu, ali i ovaj put se na samom vrhu održao jako kratko. Međutim, politikom se nastavio baviti sve do smrti – bio je predsjednik Nacionalne stranke rada (1913. – 1918.). Na hrvatsku politiku je, dakle, svakako i dalje značajno utjecao. Umro je u Budimpešti 16. veljače 1918., a pokopan je na svom imanju u Héderváru.³⁵

³⁵ L. Heka, 2016, str. 1066.

5. Zaključak

Grof Károly Khuen-Héderváry je kao ban Trojedne Kraljevine značajno obilježio hrvatsku političku stvarnost zadnje četvrtine 19. stoljeća. Uz kršenje Hrvatsko-ugarske nagodbe, sustavno je protivno demokratskim načelima ograničavao političku modernizaciju Hrvatske. Ban je na vlast došao u osjetljivom trenutku kada se dovršavala politička reintegracija hrvatske nacije nakon sjedinjenja civilnog i vojnog dijela Banske Hrvatske. Parlamentarni život je ušao u novu fazu kada su provedeni izbori na prostoru bivše Vojne krajine 1883. Novoizabrani i mnogobrojni srpski saborski zastupnici su pod ingerencijom crkveno-školske autonomije tražili službeno priznanje srpskog jezika i imena, odnosno srpske narodno-političke individualnosti u Trojednici. To nailazi na otpor ne samo oporbe, već i vladajućih iz Narodne stranke. Khuenu, nadnacionalnom upravitelju postavljenom na položaj bana radi kontrole Hrvatske u svrhu zaštite dualističkog sustava Monarhije, politika *divide et impera* je dobrodošla u suzbijanju hrvatske nacionalne integracije. Izbori 1884. su u Sabor doveli trideset i petoricu zastupnika srpskog porijekla, čime oni postaju oslonac vlasti u zatiranju hrvatske autonomije i održavanju ravnoteže dualizma u Hrvatskoj. Khuenova zakonodavna reorganizacija koja je trebala ujednačiti različite upravne sustave na nekadašnjim područjima Vojne krajine i Provincijala, uklonila je modernizacijsku komponentu Mažuranićevih zakona što je uz financijsku nesamostalnost i autokratsku upravu ograničilo modernizacijske i nacionalno-integracijske procese.³⁶ Efikasna politika čvrste ruke je uspjela stvoriti nered među oporbom, koja je na sve načine sprječavana u djelovanju, što je naposljetku dovelo do raspada Stranke prava i njenog pretvaranja iz oštrog protivnika Monarhije općenito u umjerenu opoziciju voljnu surađivati s režimom. Banov dolazak treba promatrati kao dio sustavne, pojačane akcije vladajućih mađarskih krugova u skladu s istočnom politikom koja je trebala učvrstiti položaj Ugarske u Monarhiji. Moguća suradnja Hrvata sa Srbima koji uz pomoć vladajućih krugova Srbije nastoje sinkronizirati političku akciju svih Srba u Monarhiji je bila iznimno opasna za državno jedinstvo Mađarske. Suradnja među ta dva, po dualizam, moguće uništavajuća faktora se suzbijala zaoštavanjem postojećih hrvatsko-srpskih sukoba. Sve se svodilo na dovođenje ovlasti hrvatske nagodbene i srpske crkveno-školske autonomije u međusoban sukob i pod strogu kontrolu jer je sastavni dio strategije zaštite dualizma postaje manipulacija manjina radi održanja položaja Ugarske.³⁷

³⁶ N. Rumenjak, 2003, str. 260-268.

³⁷ N. Rumenjak, 2005, str. 55.

6. Sažetak

U ovom radu se predočuju osnovne odlike praktički autokratske vladavine bana Károlyja Khuena-Héderváryja (1883. – 1903.) s naglaskom na početno razdoblje njegova mandata koje je težilo konsolidaciji vlasti u nemirima uzdrmanoj Banskoj Hrvatskoj. Izvršitelj volje mađarske vlade bez razumijevanja važnosti i značaja Hrvatsko-ugarske nagobe sustavno krši hrvatski ustav. Kratak prikaz zakona koji su provedeni u nemoćnom Saboru jasno pokazuje nezakonite načine kojima je u njega omogućen dolazak velikog broj srpskih zastupnika. Ban se vješto služio političko-ideološkim sukobom hrvatske većine i srpske manjine u poticanju sukoba među nehomogenim stanovništvom u trenutku kada je ujedinjena Hrvatska trebala krenuti putem društvenog i gospodarskog napretka. Srbi su nakon integracije civilnog dijela Hrvatske s Vojnom krajinom 1881. postali važan faktor u parlamentarnom životu osiguravši banu apsolutnu većinu u Saboru sve do njegova odlaska s vlasti. Kolizija hrvatske nagodbene autonomije sa srpskom crkveno-školskom autonomijom nagrđuje sliku Sabora i hrvatske vlade koji su postali tek pijuni u politici očuvanja dualizma Austro-Ugarske Monarhije. Ban s oporbom nije tako surađivao. Njen rad je zdušno onemogućavao na razne načine – prekrajanjima izbornih kotareva, postroženjem saborskog poslovnika kojim je narušena sloboda govora, redovitim plijenjenjima oporbenog tiska te novčanim i zatvorskim kažnjavanjima urednika i pisaca. Sve to zorno upućuje na karakter vlasti bliskog povjerenika samoga cara, zagriženog podržavatelja i predstavnika dualizma Austro-Ugarske Monarhije u Hrvatskoj te jednog od najvažnijih političkih figura Ugarske u to doba, grofa Károlyja Khuena-Héderváryja.

Ključne riječi: ban Khuen-Héderváry, hrvatska nagodbena autonomija, srpska crkveno-školska autonomija, Narodna stranka, Srpski klub, Stranka prava

7. Summary

Ban Khuen-Héderváry (1883. – 1903.)

This paper points out basic traits of practically autocratic governance of ban Károly Khuen-Héderváry (1883. – 1903.) with emphasis on the initial period of his mandate which was striving for consolidation of power in riots stricken Kingdom of Croatia, Slavonia and Dalmatia. Executor of will of the Hungarian government, without any comprehension of the importance and significance of the Croatian-Hungarian Settlement systematically violates this Croatian constitution. A short display of laws implemented in the weak Sabor clearly demonstrates illegal ways made possible for a large number of Serbian representatives to get there. Ban skilfully used the political-ideological conflict between Croatian majority and Serbian minority to originate conflict among inhomogeneous population in the moment when united Croatia should have undertaken a path of social and economic growth. After the integration of the civil part of Croatia with the Military Frontier in 1881. Serbs became an important factor in Croatian parliamentary life and secured absolute majority in the Diet until bans resignation. The colision of Croatian settlement autonomy and Serbian church and school autonomy deforms the image of the Diet and the Croatian government as they have become only pawns in the politics of perservation of dualism of the Austro-Hungarian Empire. Ban didn't cooperate like that with the opposition. He heartily disabled its work in many ways – by remodeling the election communities, with implementation of the new more strict Standing Orders of the Diet which violated freedom of speech, by regular confiscations of oppositional press, its writers and editors being severely punished each time, both with fines and prison sentences. It all clearly shows the character of governance of emperor's confidant, inveterate supporter and representative of dualism of the Austro-Hungarian Empire in Croatia and one of the most important Hungarian political figures of the time, count Károly Khuen-Héderváry.

Keywords: ban Khuen-Héderváry, Croatian settlement autonomy, Serbian church and school autonomy, People's Party, Serbian club, Party of Rights

8. Literatura

M. Artuković, 1991, *Ideologija srpsko-hrvatskih sporova: (Srbobran 1884-1903)*, Maribor, 1991.

M. Artuković, 2001, *Srbi u Hrvatskoj: (Khuenovo doba)*, Osijek, 2001.

L. Heka, 2016, *Grof Karlo (Károly) Khuen-Héderváry i Hrvati*, *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci* (1991) v. 37, br. 3, Rijeka, 2016., str. 1065-1100.

S. Matković, 2003, Ban Khuen-Héderváry – značenje i utjecaji, *Povijest u nastavi*, god I, broj I, Zagreb, 2003., str. 37-47.

M. Polić, 1901, *Ban Dragutin grof Khuen-Héderváry i njegovo doba*, Zagreb, 1901.

F. Potočnjak, 1902, *Iz zemlje bespravlja i demoralizacije ili kraljev namjesnik – prosta varalica*, Ljubljana, 1902.

F. Potočnjak, 1904, *Iz zemlje bespravlja i demoralizacije; Jedna borba dr. Potočnjak – grof Khuen Hedervary 1887-1904.*, Rijeka, 1904.

S. Matković, 2001, *Čista stranka prava 1895.-1903.*, Zagreb, 2001.

N. Rumenjak, 2005, *Politička i društvena elita Srba u Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća. Uspon i pad Srpskog kluba*, Zagreb, 2005.

N. Rumenjak, 2003, *Srpski zastupnici u Banskoj Hrvatskoj: okvir za kolektivnu biografiju 1881.-1892.*, Zagreb, 2003.

N. Rumenjak, 1999, Čelni ljudi u novčanim zavodima Banske Hrvatske 1900. godine – osvrt na srpsku elitu 1882.-1900. godine, *Povijesni prilozi*, god. 18, broj 18, 1999.

J. Šidak et.al, 1968, *Povijest hrvatskog naroda g. 1860-1914*, Zagreb, 1968.